

JADIDCHILAR FAOLIYATI –MA’NAVIY VA MA’RIFIY TARG‘IBOT OBYEKTI SIFATIDA

Vaxabov Mansur To‘ychiyevish

SamDVMChBU katta o‘qituvchisi

Baxriyev Shamsiddin Sidiqjon o‘gli, talaba

Elmuradova Mohinur Dadajon qizi, talaba

Annotasiya: Ushbu maqolada jadid bobolarimizning ma’rifat, ma’rifatli jamiyat va ma’rifiy targ‘ibot borasidagi qarashlari, pand-nasihatlari va amaliy ishlari haqidagi fikrlari bayon etiladi. Jadidlar faoliyatini jamiyat taraqqiyotini ma’naviy-ma’rifiy, ijtimoiy-siyosiy va mafkuraviy hayotida tutdan o‘rni, korsatgan tasiri va ahamiyati falsafiy jihatdan tahlil qilinadi.

Kalit so‘zlar: *Jadid, jadidchilik, usuli jadid, maktab, maorif, gazeta, turon, teatr, ma’rifat, ma’rifatli jamiyat, ma’naviy, moddiy, obyektiv, subyektiv, taraqqiyot, targ‘ibot, ma’rifiy targ‘ibot, mohiyat, tabiat, jamiyat, inson.*

THE ACTIVITIES OF THE JADIDS AS AN OBJECT OF SPIRITUAL AND EDUCATIONAL ADVOCACY

Abstract: This article presents the views, moral teachings, and practical activities of our Jadid ancestors regarding enlightenment, the formation of an enlightened society, and educational advocacy. The role of the Jadid movement in the spiritual-enlightenment, socio-political, and ideological life of society, as well as its influence and significance in the process of social development, are analyzed from a philosophical perspective.

Keywords: Jadid, Jadidism, usul-i jadid (new method), school, education, newspaper, Turon, theater, enlightenment, enlightened society, spiritual, material, objective, subjective, development, advocacy, educational advocacy, essence, nature, society, human.

ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ДЖАДИДОВ КАК ОБЪЕКТ ДУХОВНОЙ И ПРОСВЕТИТЕЛЬСКОЙ ПРОПАГАНДЫ

Аннотация: В данной статье излагаются взгляды, наставления и практическая деятельность наших предков-джадидов в области просвещения, формирования просвещённого общества и просветительской пропаганды. Деятельность джадидов, их место в духовно-просветительной, общественно-политической и идеологической жизни общества, а также их влияние и значение в процессе общественного развития анализируются с философской точки зрения.

Ключевые слова: Джадид, джадидизм, усули джадид, школа, просвещение, газета, турон, театр, просвещение, просвещённое общество,

духовное, материальное, объективное, субъективное, развитие, пропаганда, просветительская пропаганда, сущность, природа, общество, человек.

Kirish. Ilmiy tadqiqotimiz jarayonida targ‘ibot va tashviqotning genizizi va evolysiyasini o‘rganar ekanmiz uni juda ham boy tarixga ega ekanligiga guvoh bo‘lamiz. Bu tarixda alohida o‘ringa ega bo‘lgan, oltin harflar bilan yozilshga arzugulik jadidlar faoliyatini ijtimoiy-falsafiy masalalar bilan bogliq ayrim qirralarini yoritishni niyat qildik. Quyida jadid bobolarimizning ma‘rifat, ma‘rifatli jamiyat va ma‘rifiy targ‘ibot borasidagi qarashlari, pand-nasihatlari va amaliy ishlari haqidagi falsafiy mushohadalarimizni bayon etamiz.

Asosiy qism. Tadqiqot mobaynida jadid bobolarimizning serqirra faoliyati – ma‘rifiy targ‘ibot olib borishning yuksak namunasi ekani asoslandi. Jadidlar, necha asrlar davomida savodsizlik, bilimsizlik girdobiga solingan, jaholat va zulmat botqog‘ida qolib kelgan avom xalqni yorug‘likka chiqarish, ziyo tarqatishni bosh maqsad etib belgiladilar. Ma‘rifat tarqatish, xalqni g‘aflatdan uyg‘otish uchun jadidlar faqat da‘vat yoki pand-nasihad bilan cheklanmay, juda katta ko‘lamdagi amaliy ishlarni bajardilar.

Dastlabki qadam – yangi usuldagi maktablar ochish va yosh avlodga zamonaviy bilimlar berishdan iborat bo‘ldi. Ushbu ma‘rifatparvarlik harakatining “jadid” nomini olishi ham, birinchi navbatda, “usuli jadid”, ya‘ni “yangi usuldagi maktab” g‘oyasi bilan bog‘liq bo‘lgan. Maktablar bilan g‘oyaviy targ‘ibotning bog‘liqligi bevosita emas, bilvositadir, chunki o‘rta maktab ma‘naviy targ‘ibotni aniq va to‘liq qabul qilish, idrok etish va xulosa chiqarish imkoniyatiga ega bo‘lgan ijtimoiy qatlamlarni yetkazib beradi.

Biz jadid bobolarning maorif sohasidagi tengi yo‘q xizmatlari qatoriga ularning maktablar ta‘sis etish bilan birgalikda darslik, o‘quv qo‘llanma, lug‘atlar va boshqa zarur o‘quv-uslubiy materiallar yaratganini ham qo‘shmog‘imiz kerak. Faqat bir faktni keltirish o‘rinli: 1917 yilgi Oktyabr to‘ntarishi arafasida Rossiya imperiyasi hududida 5000 jadid maktablari ochilgan bo‘lib, shundan faqat 100 donasi Turkistonda edi.

Buning asosiy sababi – ziyolilarimizning passivligi emas, jamiyatda jaholatparastlikning o‘ta ildiz otgani edi. Mutaassib mullolar, eskilikparast amir va beklarning qarshiligi juda kuchli edi. Mahalliy aholi ongida ham ilm-fan, texnika yutuqlari, maorif va madaniyat sohasidagi yangiliklarga “bid‘at” deb qarash keng yoyilgan edi. Binobarin, omma orasida katta ko‘lamdagi va keng qamrovli targ‘ibot va tushuntirish ishlarini olib borishni davrning o‘zi talab qilar edi.

Buning uchun eng samarali vosita – ommaviy axborot vositalari bo‘lishi qonuniy edi. Buni anglab yetgan jadidlar gazetalar nashr etishga bel bog‘ladi. Dastlab 1906 yili “Taraqqiy” gazetasi nashr etila boshladi, uning muharriri Obidov bo‘ldi. Xuddi shu 1906 yildan Munavvarqori Abdurashidxonov muharriri bo‘lgan “Xurshid”, 1907 yili Abdulla Avloniy rahbarligida “Shuhrat” gazetasi chop etila boshladi. Shu paytda Bektemirov “Osiyo” gazetasiga rahbarlik qilgan edi. Ammo Chor Rossiyasi amaldorlari Turkistonda bu sohaning rivoji bu qadar tez va natijali

bo'lishini kutmagan edi. Xullas, mustamlakachilar hukumati mazkur nashrlarni yopish choralarini ko'rdi. Mahalliy hayotni, ommaning kayfiyatini ozmi-ko'pmi biladigan, Ostroumov kabi o'qimishli, ammo o'z mustabid hukumatiga sadoqatli kishilar Turkiston xalqini savodli va ma'rifatli qilish kelajakda ular uchun kutilmagan muammolar tug'dirishi xususida o'z ma'muriyatini ogohlantirdi. Aynan u zot maktablar va gazetalarni yopish borasida jonbozlik ko'rsatgan.

Turkistonda gazeta va jurnallar nashr etish ishlari 1913 yildan yangi bosqichga ko'tarildi. Buning asl sababi 1912 yil Sibirdagi Lena fojiasi, ya'ni kon ishchilarini o'qqa tutilishi, buning orqasidan butun imperiya bo'ylab ommaviy norozilik harakatining ko'tarilishi, hukumatning noiloj biroz erkinlik berishi bilan bog'liq edi. Xullas, shu davrdan boshlab "Samarqand", "Sadoi Farg'ona", "Sadoi Turkiston", "Kengash", "El bayrog'i", "Turon" va "Oyna" singari gazeta va jurnallar chop etila boshladi.

Biz ushbu nashrlar o'z o'quvchilariga juda katta miqdordagi ma'lumot va faktlarni berishi barobarinda ularni ma'rifat, milliy taraqqiyot sari undaydigan g'oyalar uchun o'ziga xos minbar bo'lganini e'tirof etishimiz kerak. Tom ma'nodagi ma'rifiy targ'ibot mana shu nashrlardan boshlangan. Misol uchun Mahmudxo'ja Behbudiyning «Samarqand» gazetasida 1913 yil 30 iyulda chop etilgan «Millatlar qanday taraqqiy etarlar?» nomli maqolasini olaylik. Bu – o'sha tahlikali davr, o'sha jaholatli tuzumga ko'zgu tutib, uning barcha dog' va kirlarini namoyish etgan maqola edi. Unda, chunonchi, quyidagilarni o'qish mumkin:

«Bir karra diqqat qilib, mahalla-ko'y va boshqa qishloq xalqlariga qaralsun. Avomlik, beilmlik naqadar ko'paygan. Biz musulmonmiz. Musulmonlikg'a ilm lozim, amal lozim. O'qumoq kerak, nima uchun boshqa millatlarda yuza bir nafar besavod yo'q ekan, biza yuza bir nafar savodlik yo'q? Boshqa millatning yosh bolalari maktabda, lekin bizniki hammollikda va gadoylikda. Boshqa millat ulamosiga tobe' ekan, bizni ulamo bil'aks avomg'a tobe'dur? Buning oxiri xarobdur. Yigirma, o'ttuz sana so'ngra yana yomonroq bo'lur, musulmonlik, ilm va odob ila qoim millat axloq, fazl va hunar ila boqiy qolur».

Behbudiy "Hurriyat" gazetasida 1918 yil 26 yanvarda chop etgan "Qozoq qardoshlarimizga ochiq xat" maqolasida nafaqat ma'naviy-ma'rifiy, ayni paytda siyosiy-mafkuraviy targ'ibot namunasini bayon etadi. Bobokalonlarimizning mashhur nasihati bor, deb ta'kidlaydi Behbudiy, ular o'z farzadlariga "Birlashingiz!" deb da'vat qilganlar. Masalan bitta tayoqni har kim, hatto bola ham sindira oladi, agar bir dasta tayoqni birga bog'lasa, hech kim sindirolmaydi; boshqa xalqlar birlashish yo'lida jon va kuchlarini sarf etar ekanlar, biz o'z ichimizdagi qarindoshlarimizdan ayrilsak, uyatlik, ahmoqlik bo'ladi, turk tomiriga bolta urgan bo'lamiz.

Ko'p yillik uzilishdan keyin barpo etilgan mustaqil o'zbek davlati – Qo'qon muxtoriyati e'lon qilingach, uning eng yetakchi nazariyotchisi va mafkurachisi Behbudiy bunday deb yozgan edi: "Bilingki, hozirda Turkistondagi barcha xalqlar uchun muxtoriyat e'lon qilindi va siz bilingki, haq olinur, berilmas. Inchunin, muxtoriyat-da olinur, berilmas. Ya'ni muxtoriyatni Turkiston bolalarining o'zi birlashib, g'ayrat ila olurlar. Albatta, boshqalar tarafidan berilmas. Boshqalarning

qo‘lidan kelsa, bermaslar. Biz bo‘shlik qilsak va Turkistondagi xalqlar birlashib, muxtoriyat yo‘lig‘a sa‘y qilmasak, albatta, hozirgi qog‘oz ustidagi muxtoriyatimizni ham yo‘q qilurlar”. Ushbu ogohlikka da‘vat hamda birlashish, yakdil va hamfikir bo‘lishga chaqiriq hozirgi kunda ham o‘ta dolzarbdir.

Yana shuni ta‘kidlash kerakki, ma‘rifat tarqatish degani xalqqa faqat bilim, ziyo berish emas, ayni paytda millatni g‘aflat uyqusidan uyg‘otish, o‘z hayotiga chetdan qarash tuyg‘usini shakllantirish, maishiy turmushdagi illat va yomon xulqlarni keskin tanqid qilishni ham taqozo etadi. Bu borada jadidlarning bir yuz yigirma yil avval boshlagan targ‘ibot kampaniyasi hozirgi davr uchun ham juda zarur tadbirlar hisoblanadi.

Behbudiy “Tanqid – saralamoqdir” degan maqolasida ma‘rifiy targ‘ibotning juda muhim qirrasini, jamiyat kelajagiga xizmat qiladigan funktsiyasini ochib beradi, gazeta va jurnallarning hozirgi til bilan aytganda “Tanqid – kelajak mevasi” degan rukni zarurligini ko‘rsatadi. Sarroflar pulni, savdogarlar matoni qanday saralasa, muharrirlar ham jamiyatdagi umumiy ahvol va maishatg‘a taalluq narsalarni saralashi darkor, boshqa so‘z bilan aytganda, «tanqid» qilmog‘i zarur. Masalan, yangi maktab va muallimlari, unda o‘qitilayotgan kitoblarni mazmun jihatdan taftish etib, ulardagi nuqsonlarni ochib berishi ayni tanqid hisolanadi. Bu hujumkorlik yoinki dushmanlik emas, balki yangi yozilgan kitob, gazeta va jurnallar uchun zarur va foydalidir, deb uqtiradi Behbudiy. Uning ta‘kidlashicha, bizni Turkistonda yangi maktablar bor, yangi kitob va risolalar nashrdan chiqmoqda, ammo hanuz tanqid davrig‘a yetishganimiz yo‘q. “Ittifoqo, tanqid shaklinda bir nimarsa yozilsa, bizlarga qattig‘ tegar. Yozganlarimizni buzuvchiligi va fikrimizni xatoligi, ishimizni noqisligini biror kishi ko‘rsatsa, achchig‘imiz kelur. Va ul odamni dushman ko‘rub, shaxsidan nafrat va fikrig‘a norozilik bayon etarmiz”. Taxminan shunday holatni hozirgi davr matbuotida ham kuzatish mumkin.

Behbudiy “Bizni kemiruvchi illatlar” maqolasida ma‘rifiy targ‘ibotning yangi qirrasini, muhim ijtimoiy funktsiyasini ochib beradi. Bu – jamiyatning ko‘zgusi bo‘lgan matbuot tomonidan faqat ijobiy, yutuq va yuksalishlar emas, shu bilan birga salbiy illatlar, kamaytirilish yohud butunlay yo‘qotilishi lozim bo‘lgan “og‘riqli nuqta”larni ham yoritish, ularga nisbatan ommaning nafratini uyg‘otishdir.

Buyuk ma‘rifatparvar, bizni kemiruvchi illatlar deganda zaxm yoki sil kasalligini emas, bulardan ham yomonroq, millatni xonavayron va g‘arib qiluvchi ikki qattol dushmanni – to‘y va aza ismli dardlarni nazarda tutadi. Ta‘rif va tavsif mukammal bo‘lishi uchun Behbudiy, bu ikki dushman biz - turkistonliklarni barcha shahar va qishloqlarini, yarim madaniy, yarim vahshiy sinflarini istilo etgan, butun tirikligimizga singib ketgan, bizni inqiroz va tahlikaga soladigan, jahannamga yumalatib yuborayotgan xavfli illatlardir, deydi. Islomning muqaddas manbai bo‘lmish Qur‘oni karimdan oyat keltirib, biz Xudoning amriga bo‘ysunmaymiz, kofirlar kabi ish tutib, to‘y va aza degan odatlarga boru yo‘g‘imizni sarf etamiz, deb kuyinadi.

Da‘vat isbotli bo‘lishi uchun misollar keltirib, bir oy muqaddam Samarqandning Panjakent qasabasida navro‘z saylida mushakbozlik bo‘lganda uch

kishi halok bo‘lib, o‘ndan ziyoda odam majruh bo‘lgani, ko‘pkari va uloq chopish odati ham viloyatlarda yuzlab, minglab odamlarni ishdan qoldirayotgani, ko‘plab yoshlar mayib va majruh bo‘layotganidan kuyinadi; dehqon uchun oltindan aziz vaqt isrof bo‘layotgani, ekin bir kun keyin sepilgani uchui pishmay qolishi, bir kun kech yig‘ilgan uchun yog‘ingarchilikka qolib, ba’zi xirmonlar chirib ketayotganidan tashvish bildiradi.

“Ey xalq! Ey musulmonlar! – deb xitob etadi Behbudiy. – Biz na uchun Xudo, na rasulni so‘zig‘a va o‘zimizni na‘fimizg‘a amal qilmaymiz? Biz devonami? ... Astag‘furillo, subhonollo. Bizni qilaturgon aqlsizligimizni qaysi millat qilur? Nikoh, xatna, bu ikki balo shundog‘ qattiq bir illatki, o‘lmaguncha qutulub bo‘lmaydur”.

Targ‘ibot adresli bo‘lishi uchun Behbudiy aholining turli ijtimoiy qatlamlari vakillariga alohida-alohida murojaat etadi, birlashishga, yakdillikka chaqiradi. Ey, hazrati ulamo! Xudo haqqi, payg‘ambarlar arvohi hurmati, din va millat yo‘lida xizmat etingiz; ey, tijoratchilar, hunarmandlar va boylar, bu kunlarda qornini to‘yg‘azolmay turgon yetim va bevalarga yordam beringiz, ey, g‘ayratlik yoshlar, nifoq va bir-biriga dushmanlikni tashlangiz. “Hurriyat” gazetasining 1917 yil 13 may sonida e‘lon qilingan ushbu maqolasini Behbudiy quyidagi misralar bilan yakunlaydi: “Millat va xalq sizdan xizmat va yaxshilik talab etadur, nafsoniyat va g‘urur emas”. Bunday otashin murojaat va jarangdor da‘vat hech kimni beforq qoldirmagani shubhasiz. Bizning davrimiz ham mana shunday haqqoniy, safavrbarlik to‘la da‘vatlarga ehtiyoj sezayotgani aniq.

Jadidlarning ijtimoiy-siyosiy, adabiy-badiiy nashri bo‘lmish “SADOI FARG‘ONA” gazetasi Qo‘qonda 1914-yil 3 apreldan to 1915-yil 26 mayga qadar o‘zbek tilida nashr qilingan. Madaniy va ma‘rifiy mavzular markaziy o‘rin tutgan ushbu gazeta sahifalarida o‘sha davr o‘zbek adabiyoti va publitsistikasining taniqli namoyandalari – Hamza Hakimzoda Niyoziy, Abdulhamid Cho‘lpon, Tavallo, Ibrohim Davron, Saidahmad Vasliy va boshqalar she‘r va maqolalari bilan faol ishtirok etganlar.

Turkiston muxtoriyati 1917 yilga kelib o‘rnatilgach, “Hurriyat”, “Najot”, “Buyuk Turkiston” va “Tujjor” gazetasi nashr etila boshladi. Ulkan mafkuraviy kuchga ega bo‘lgan bu matbuot jadidlar uchun o‘ziga xos minbar vazifasini o‘tagan, jamiyat turli sohalarini tubdan isloh qilish to‘g‘risidagi ma‘rifiy targ‘ibot ishlarini olib borgan, madaniyatni yuksaltirish uchun imkoniyatlar ochishga harakat qilgan edi.

1917 yil oktyabr to‘ntarishidan keyin matbaa ishlari boshqa yo‘nalishda rivojlandi. 1918 – 1919 yillarga kelib, Sovet hokimiyati bilan hamkorlik qilishga rozi bo‘lgan jadidlar faoliyat ko‘rsatgan qaysidir gazetalar boshqa nomlar bilan chiqib turgan. Lekin ko‘p o‘tmay bu nashrlar qatag‘onga uchradi va hammasi yopilib ketdi.

Xulosa. Hulosa ornida shuni aytishimiz kerakki, hozirgi davrdagi ma‘rufat targ‘ibotshilari, ziyolilar, shoiru-yozuvshilarimiz -umuman ajdodlarimiz, hususan jadid bobolarimiz tomonidan bizga hazina sifatida qoldirib ketilgan ulkan ma‘naviy merosning munosib vorislari bo‘lmog‘i lozimdir. Chunki marifatparvar ajdodlarimizning merosi bugun biz qurayotgan huquqiy demokratik davlat va

fuqarolik jamiyati uchun poydevor bolib xizmat qilishi tabiiydir. Bu kimgadir yoqadimi yoqmi, xalqimiz jadid bobolarimiz korsatib bergan yoldan ogishmay borishi kerak. Chunki ularning goya va dasturlari yangi Ozbekistonni barpo etish taraqqiyot strategiyasi bilan xar tomonlama uygun va hamohangdir.

ADABIYOTLAR

- 1.Mirziyoev Sh.M. Hozirgi zamon va Yangi Ozbekiston. Toshkent, Ozbekiston nashrioyti.2024.yil.
- 2.Prezident Sh. Mirziyoevning 2023 yil 22 dekabrda Respublika Manaviyat va marifat kengashi kengaytirilgan yigilishida sozlagan nutqi. Toshkent. 2023yil.
- 3.Behbudiy M. Tanlangan asarlar. T. «Ma'naviyat», 1999 yil.
- 4.Jadid ma'rifatparvarlarining milliy ta'lim, matbuot, adabiyot va san'atni rivojlantirishga qo'shgan hissasi va uning Milliy g'oya targ'ibotidagi ahamiyati. Respublika ilmiy-amaliy anjumani. - T. "Toshkent islom universiteti" nashriyot-matbaa birlashmasi, 2016 yil.